

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜNEL TOFIQ QIZI MUSTAFAYEVA

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCANDİLLİ BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ
İERARXİK STRUKTUR**

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin
Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponentlər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Arif Ərrəhman oğlu Əsədov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Xarici dillər və Azərbaycan dilçiliyi kafedraları

Müdafiə «25_» may 2016-cı il saat «___» da Bakı Slavyan Universiteti
nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyaların
müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında
keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat «___» aprel 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.02.071 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

N.R.Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Son zamanlar mətn dilçiliyi sahəsində kifayət qədər elmi-tədqiqat işləri yazılmışdır. Onlar mətnin kommunikativ aspektlərinə, onun funksiyalarına və digər məsələlərinə aydınlıq gətirmiş olsa da, bu sahədə hələ də geniş şəkildə tədqiq olunması problemlər mövcuddur. Həmin problemlər nəzəri dilçilikdə müxtəlifsystemli dillər üzərində aparılan tipoloji tədqiqatda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki son dövrlərə qədər mətn kommunikativ vahid kimi, ən çox ayrı-ayrı dil materialları əsasında öyrənilmiş və bu aspektdə onun səciyyəvi xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. XX əsrin sonlarından başlayaraq bu sahədə tipoloji araşdırmaların sayı artmağa başlayır, müxtəlifsystemli dillər bu kontekstdə tədqiqat obyektinə çevrilir. Məsələyə bu cür yeni yanaşma mətn nəzəriyyəsi üçün çox dəyərli faktlar verir, onun universal cəhətlərini üzə çıxarır. Həmin cəhətlər mikromətn izomorfizmi, informasiya nəzəriyyəsi və koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən elmi təsəvvürün genişlənməsinə gətirib çıxarır. Tipoloji tədqiqatlar istənilən problemin universal cəhətlərini müəyyən edir və nəzəri dilçiliyə yeni elmi nəticələrdən ibarət dəyərli faktlar verir. Həmin faktlar təkcə dilçilik nəzəriyyəsində deyil, sosiologiya, psixologiya, etno və psixolinqvistik sahələrdə qiymətləndirilir. Bunları nəzərə alaraq dissertasiya mövzusunun aktuallığını aşağıdakı cür ümumiləşdirə bilərik:

- Mətnlərin tipoloji tədqiqi nəzəri dilçilikdə mətnin yaranma qanunauyğunluqlarını və onun tərkib hissələri arasındakı əlaqəni müəyyən etmək;
- Mətndəki informasiyaların ierarxik sistemi, həmin sistemin qurulması mexanizmi;
- Mətnə quruluşca əlaqələnmə və bütövlənmə texnikası, buna yardım edən dil vahidləri;
- Mikro-makromətnin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nisbətini aydınlaşdırmaq;
- Tipoloji aspektdə mətn ierarxiyasının struktur xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Mətn ierarxiyası üzrə tipoloji ölçüdə əlaqələnmə sisteminin əlamətlərini öyrənməklə dilçilikdə bu barədə yazılan fikirləri

zənginləşdirmək;

– Bədii mətnin qurulması mexanizmində ümumi konturların təzahür olunmasını da aktual hesab etmək olar.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyanın tədqiqat obyektı ingilis və Azərbaycan dillərində yazılan bədii mətnlərdir. Elçin, Anar, K.Abdulla, C.Əlibəyov, İ.Muğanlı, C.Steynbek, İ.Vo, N.Teylor kimi yazıçıların bədii əsərlərinə istinadlar edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini ingilis və Azərbaycan dillərində yazılan bədii mətnlərdə ierarxik struktur təhlili olmaqla seçilmiş bədii mətnlər həm mikro, həm də makromətn səviyyəsində ierarxiyanın struktur və məzmun cəhətdən qurulması prinsiplərinin tədqiqini təşkil edir. İnformasiyanın ötürülməsində verbal və qeyri-verbal kontekst, nitqin yaranması prosesində praqmatikanın yeri, makromətnə informativ dəyər, nitq zamanı aktual üzvlənmə və onun mətn praqmatikası ilə sıx əlaqəsi də tədqiqat predmetinə daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində yazılan bədii mətnlərdə ierarxik strukturun tipoloji təhlilini verməkdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacib sayılır:

1) İngilis dilində bədii mətnlərdə ierarxik sistemin faktik materiallar üzərində təhlili;

2) Azərbaycan dilində bədii mətnlərdə ierarxiyanı təsvir etmək, onun əsas konturlarını aydınlaşdırmaq;

3) Hər iki dildə bədii mətnlərdə ierarxiyanın tipologiyasını müqayisəli şəkildə şərh etmək;

4) Sözügedən dillərdə mətnin qurulmasının ümumi prinsiplərini tədqiq etmək;

5) Mətnin psixolinqvistik baxımdan təhlilini vermək;

6) Mətnə semiotikanın ümumi prinsipləri əsasında təhlilini vermək;

7) Mikro-makromətnin nisbətini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat elmi-nəzəri və bədii mənbələr əsasında aparılır. Elmi-nəzəri mənbələrə mətn dilçiliyi ilə bağlı nəzəri dilçilikdə aparılan tədqiqatların nəticələri və son nailiyyətləri daxildir. Bədii mənbələrə isə hər iki dildə bədii əsərlərdən seçilən mətn parçalarıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

1) İngilis və Azərbaycan dillərində bədii mətnlərin ierarxik strukturu

əsasında tədqiqat işi müqayisəli şəkildə aparılır;

2) Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq mətn psixolinqvistik baxımdan təhlil olunur, verbal və qeyri-verbal nitq kontekstində mikromətn daxilində, mətn ierarxiyasında elliptik mətnin əsas xüsusiyyətləri təhlil olunur;

3) Müxtəlif sistemli dillərdə informasiyanın tərkib hissələri üzərində ierarxik struktur tədqiq olunmaqla yanaşı, mikromətdə aktual üzvlənmə bir nitq aktı kimi tipoloji aspektdə araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Təqdim edilən dissertasiya işi aşağıdakı nəzəri əhəmiyyətə malikdir:

1) Mətn dilçiliyi tipoloji aspektdə aparılan belə tədqiqatın nəticələri ilə nəzəri cəhətdən zənginləşir; onun universal cəhətləri müəyyən edilir;

2) Mətn pragmatikasına xidmət edən, mətnin bütövlüyünü təmin edən amillər əlaqəli şəkildə öyrənilməklə kommunikasiya nəzəriyyəsini yeni müddəalarla zənginləşdirir;

3) Mikro və makromətn kontekstində informasiya və onların qarşılıqlı əlaqəsi tipoloji aspektdə öyrənilməklə ierarxiya anlayışının tutum dairəsi genişlənir; onun parametrləri müəyyən edilməklə nəzəri dilçiliyə yeni müddəalar əlavə olunur;

4) Tipoloji tədqiqatın nəticəsi kimi mətnyaradıcı vasitələrin informasiyanın ötürülməsində oynadığı rolunu nəzəri cəhətdən təhlil olunur;

5) Mətnin semiotik məzmununu verilməklə o, yeni müddəalarla zənginləşir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri ali və orta ümumtəhsil məktəblərində sintaksisin tədrisi, ali məktəblərin bakalavr və magistratura pillələrində mətn dilçiliyi üzrə mühazirə kursu, dərslük və dərs vəsaitinin tərtibi zamanı istifadə oluna bilər. Bu elmi-tədqiqat işi jurnalistika sahəsində də nitqin məntiqi baxımından mühüm praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar:

1. Mətn həm məzmun, həm də quruluşca ierarxik əlamətə malikdir;

2. Mətnin tərkib hissələri arasındakı asılılıq və tabelilik münasibətləri onun ierarxiyası ilə sıx bağlıdır;

3. Mətdə ierarxiyanın nəticəsi sistem təşkil edir;

4. İngilis və Azərbaycan dillərində bədii mətnlərin ierarxik sistemi, əsasən eyni olur. Lakin mətn ierarxiyasında iştirak edən dil vahidləri

nisbi fərqlərə malikdir. Bu da müqayisə edilən dillərin müxtəlif dil quruluşuna malik olması ilə səciyyələnilir;

5. Mətn ierarxiyası pilləli xarakter daşıyır və burada dilin bütün səviyyələri daxil olmaqla aşağıdan yuxarıya doğru yüksəliş prinsipi üzrə qurulmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir və dissertasiyanın əsas müddəaları ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransda məruzə ilə çıxış etmiş, xarici ölkədə 1, respublikanın elmi məcmuə və jurnallarında 4 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsədi, vəzifələri və metodları müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim edilir, tədqiqatın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

I fəsil **“Mətnin işarəvi xarakteri”** adlanır və aşağıdakı başlıqlarda geniş təhlil olunmuşdur.

Mətn ierarxiyası. Mətn dil işarələrindən təşkil olunur və verbal, vizual, audial və s. işarələrin ardıcılığından ibarət olmaqla müəyyən kommunikatıv məqsəd daşıyır. Mətni linqvistik məkana çəkən, onu semiotik nöqtəyi-nəzərdən şərhə cəlb edən xüsusiyyət bunlarla bağlıdır.

Mətn struktur elementlərin ierarxiyasından ibarət olub aşağıdan yuxarıya sistemli əlaqələnmə əsasına malikdir. Dilçilikdə ierarxiya struktur-semantik quruluş prinsipini ifadə etməklə qarşılıqlı asılılıq prinsipinə söykənir.

İstənilən sistem yarım sistemlərin ierarxiyasından ibarətdir. Deməli, böyük sistemi təşkil edən yarım sistemlərin daxili bağlılığı makrosistemi şərtləndirir. İerarxiya sistemində elementlər bir-birinə bağlı olaraq ierarxiya pilləkənində öz yerini tutur. Nitq fəaliyyəti zamanı sistem və

yarımsistemlərin qeyd olunan prinsip əsasında dinamikası bütöv sistemi formalaşdırır.

Beləliklə, mikromühitdən makroya doğru inkişaf etdikcə bir-birindən qarşılıqlı asılılıq əsasında makromətn sistemi formalaşır. Makromətn bu kontekstdə ierarxiyanın böyük sistemdə tamamlanmış formasıdır.

Mikromətnin komponentləri ilə mikronun komponentləri təşkili baxımından, əlaqələnmə nöqteyi-nəzərdən ciddi şəkildə fərqlənmir; onlar tərkib hissələrinə çox asanlıqla ayrılır. Məsələn, mikromətn cümlələrə, cümlələr də öz növbəsində tərkib hissələrinə - yarımsistemlərə bölünür. Nitqin yaranması prosesində qeyd olunan elementlər hərəkətə gəlməklə bir-birini şərtləndirən əlaqələnmə sistemini qurur; Bu dinamika böyük sistemin təmsalında böyük mətnin formalaşması ilə başa çatır; onların arasında əlaqə sistemi sabitləşir və dilin bütün yarımsistemlərinə ehtiva edir.

Dil sistemi mürəkkəb sistemdir. Bu barədə Herbert Sayman belə qeyd edir: “Mürəkkəb sistemlərin sadələrdən təkamül edərək formalaşması o vaxt sürətlə baş verir ki, onlarda orta q mərhələ olur”.¹

Mikromətnləri makromətnin formalaşmasında orta mərhələ hesab etmək olar, çünki o, izomorf olmaqla makromətnlə cümlə arasında orta mövqedə yerləşir, aşağıdan nitqin ən kiçik, yuxarıdan isə ən böyük vahidi ilə əlaqədərdir. Kommunikasiya zamanı insanlarda makro təfəkkürün formalaşması onun üzərində yaranır. Deməli, cümlədən makromətnə qədərki məntiqi inkişafı şərtləndirən orta mərhələ kimi mikromətn səviyyəsi yerləşir.

İerarxiklik əlaməti mətn strukturunun ümumi prinsipi sayılır. Paradigmatik ierarxiya isə mətni təşkil edən struktur səviyyələrin hər birinin müstəqil təşkili ilə əlaqədərdir. N.Enkvist haqlı olaraq göstərir ki, cümlə ierarxiyası ilə yanaşı, mətn ierarxiyası da var.²

Mətnin ən mühüm əlamətlərindən biri onun əlaqəliliyə malik olmasıdır. Bu, təkcə mətdaxili deyil, həm də mətnxarici ola bilər. Belə əlaqəlilik, yəni ierarxiya mətn strukturunun məzmun tərəfinə aiddir. Mətdə struktur

---

¹Герберт Сайман. Науки об искусственном. М.: Удиторнал УРСС, 2000, с.118

²Enkvist N.E. From text to interpretability. A Contribution to the Discussion of Basic Term in Text Linguistics. Context and Coherence Analysis of Text and Discourse. Ed. By W.Heydrich. Berlin, New York: Mutton de, 1989, p.370

vahidlərin ierarxiyası hər bir dil daşıyıcısının dil sisteminə uyğun olaraq yaranır.

Mətnin struktur-semantik təşkili. Mətn struktur və semantik bütövlüyünə malik nitq vahididir. Bu bütövlük mətnin koheziası və koherentliyi şəklində təzahür edir.

Mətnin koheziası dedikdə, onun tərkib hissələri arasında əlaqə yaradan qrammatik, semantik və leksik vasitələrin yaratdığı əlaqə formaları nəzərdə tutulur.³

Koherentlik isə koheziyadan fərqli olaraq, daha geniş radiusa malikdir. Burada mətni bütövlüyü yaradan məntiqi-semantik, qrammatik və üslubi vasitələr və mətni təşkil edən cümlələr arasındakı qarşılıqlı əlaqə nəzərdə tutulur.

Mətnin quruluşca formalaşmasında dil səviyyələri “nəyi isə verir”.⁴ Onlar isə, adətən, bu cür təsnif olunur: 1) leksik vasitələr; 2) sintaktik vasitələr; 3) deyktik vasitələr; 4) üslubi vasitələr; 5) formal və qrafik vasitələr.⁵ Onların bəzilərini nəzərdən keçirək:

Leksik təkrarlar. Təkrarlar mətndə mətnyaradıcı vasitə kimi özünəməxsus funksiya yerinə yetirə bilər. Mikro və makrosəviyyədə müşahidə olunan leksik təkrarlar həm implisit, həm də eksplisit ola bilər. Bədii mətnlərdə təkrarların bu tipli səviyyələrinin müəyyənləşməsi prinsipcə eyni olsa da, bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, ingilis dilində belə bir mətn nümunəsini nəzərdən keçirək:

I never hardly tell you how distressed I was when I heard of your disastrous misfortune. It seems to me that a real injustice have been done to you. I have not heard the full facts of the case, but I was confirmed in my opinion by a very curious incident last evening. I was just going to my bed when Digby-Vare-Trumppington came into my rooms without knocking. He

---

³Гальперин И.Р. О принципах семантического анализа стилистически маркированных отрезков текста // В кн.: Принципы и методы семантических исследований. М.: Наука, 1976,с. 125

⁴Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, с. 233

⁵www.james_joyce.ru/articles/sredstva_svyazannosti_teksta6.htm

was smoking a cigar. I had never spoken to him before, as you know, and was very much surprised at his visit (E. Waugh, p.62).

Bu mikromətn üçün səciyyəvi cəhət “He was smoking a cigar” cümləsindən başqa bütün digər cümlələrdə “I” şəxs əvəzliyinin təkrarıdır. Belə bir təkrar 7 dəfə eksplisit şəkildə, 1 dəfə “I” şəxs əvəzliyinin “me” formasında və 1 dəfə ellipsis “and was very much surprised at his visit” şəklində özünü göstərir.

Azərbaycan dilindəki bədii mətnlərdə bu cür təkrar hadisəsi zamanı implisit formalardan istifadəyə daha çox rast gəlmək olur. Bunun səbəbi Azərbaycan dilində hal şəkilçilərinin çoxluğundan irəli gəlir. Belə bir bədii mətnə nəzər salaq:

“Yəmən xanım səhərə qədər yatmadı. Çırağı yandırıb qızın bədəninə dolmuş tikanları çıxartdı. Onun göyərmiş yerlərinə təpimə qoydu. Hörüyünü açıb pıtraqları təmizlədi. Gəlinin paltarlarından gətirib, Salatına geyindirdi. Ancaq qız sakit olmadı. Yəmən xanım ona nə qədər ürək-dirək verib, “bir az yat, dincəl” dedisə də, mümkün olmadı. Qız bütün gecə gözünü yummadı. Yalnız səhərə yaxın, dan yerinə səda düşəndə Yəmən xanımın qucağında mürgülədi. Arvad onun başını ehmalca dizinin üstünə qoydu. Özü də elə beləcə oturduğu yerdə çimir etdi” (İ.Şıxlı, s.30).

Geniş tərkibə malik bu miktomətdə də bir cümlədən başqa bütün cümlələrdə formal təkrar var. Yəni “Yəmən” bir cümlədən başqa qalan bütün cümlələrdə təkrar olunur. 10 cümlənin daxil olduğu bu mikromətdə üç dəfə eksplisit, altı dəfə isə implisit (xəbərlik şəkilçisi ilə ifadə olunmaqla) şəkildə ifadə olunur. Bu vaxt hadisənin baş verməsi də Yəmən və Salatınla bağlıdır. Yəmən hər dəfə təkrar olunmaqla mətnin üst qatına çıxır və mətnin bütün komponentlərini bu kontekstdə birləşdirir.

Eksplisit və implisitlik linqvistik nisbətinin tənzimlənməsi mətnin qurulmasında xüsusi rol oynayır. Makromətn şəraitində leksik təkrarların, yəni iki mikromətn arasındakı əlaqələndirici funksiyası prinsipçə mikromətdəkindən fərqlənmir, lakin onun əhatə etdiyi informasiya kəsiyinin həcminə görə yeni xüsusiyyətlər əldə edir.

Grammatik vasitələr. Bunlar mətn sintaksisində əlaqələndirici vasitə kimi tez-tez müraciət olunan elementlərdir. Mətdə komponentlər arasında əlaqələndirici vasitə kimi morfoloji vahidlərin, o cümlədən şəkilçilər, köməkçi nitq hissələrinin rolu böyükdür. Bununla bağlı bunların içərisində ingilis dilində həm makro, həm də mikrosəviyyənin komponentlərini

əlaqələndirən vasitə kimi tipik modal sözü nəzərdən keçirək: *“Honey, get a handle on yourself. You don’t know this man was involved in your sister’s death. Possibly he was released from the jail, needed money, and tried to burglarize all kinds of homes in that area or even did, for that matter. He might have hit ten places and it was a coincidence that he hit yours”* ⁶ (N. Taylor, p.147).

“Possibly” modal sözü üçün işlənmə yeri təsadüfən seçilməmişdir. Bu element mətndəki məntiqi ardıcılığı və inandırmanı reallaşdıran güclü əlaqələndirici vasitədir.

Azərbaycan dilində “görünür” modal sözünün mətndə mövqeyinə diqqət yetirək:

“Kənd arasında pıçıltı gedirdi ki, hökumət bu yolu tez çəkmək, Tiflisi İrəvanla, İrəvanı da Gəncə ilə birləşdirmək istəyir, dağların o tərəfindən aşıb gələn qoşunlarına yol açmağa çalışır. Elə ona görə də ayağı qandallı dustaqları bura töküblər. Görünür, kəndin üst tərəfindəki silsilə təpələrin ətəyi ilə uzanan torpaq yol daha işə yaramırdı” (İ.Şıxlı, s.18).

Bu mətndə “görünür” modal sözü semantik cəhətdən mətnin əvvəlindəki fikirlə sonrakını əlaqələndirir və mətnin bütövlüyünü şərtləndirir. Komponentlər arasında əlaqələndirici vasitə kimi morfoloji vahidlərin – şəkilçilərin, modal söz və bağlayıcıların mətndə rolu konkret şəkildə özünü göstərir.

Mikromətnin statusu. Mikro və makro səviyyələri üzrə tədqiq olunan mətn indiyə qədər birmənalı olaraq dil və ya nitq vahidi olması barədə müxtəlif fikirlər söylənilmişdir.

XX əsrin 60-70-ci illərinə qədər mətni sintaktik səviyyənin vahidi kimi səciyyələndirən dilçilər 80-ci illərdən başlayaraq onun sintaktik vahid kimi şəffaflığından danışırmır, onun nitqdəki roluna böyük önəm verirdilər. Bu xüsusda V.Dresslerin mövqeyi qeyd oluna bilər.⁷ Mətnə belə bir yanaşma onun dil vahidi kimi təsdiqlənməsi ilə müşayiət olursa da, onu kommunikativ vahid kimi də qəbul edirlər.

Türkologiyada mətn dilçiliyi üzrə dəyərli tədqiqatların müəllifi

---

⁶ Nancy Taylor Rosenberg. Interest of Justice, p.147

⁷ Дресслер В. Синтаксис текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII, М., 1978, с.114

K.M.Abdullayev yazır: “Sintaktik yarusun digər vahidləri üçün səciyyəvi olan bütün sistem daxili əlamətləri biz tam şəkildə mətnə aid edə bilərik. Buradakı dilin ümumi cəhətlərinə aid olan xüsusiyyətlər izomorfizm prinsipi əsasında dil fəaliyyətindəki ən yüksək vahid olan mətn şərhinə də köçürülə bilər. Təbii ki, nitq fəaliyyətinin hər bir elementinə həm dil, həm də nitq baxımından yanaşa bildiyimiz kimi, bu diferensiasiyanı da nitqə daxil etmək mümkündür. Mətnə dil vahidinə aid xüsusiyyətlərlə, dil vahidinə aid xüsusiyyətləri ayırmaq və hər birinə ayrıca baxmaq vacibdir. Bunun üçün ilk növbədə mətnin emik, yəni dil, etik, yəni nitqə aid xüsusiyyətlərini fərqləndirmək lazımdır. Bu isə öz növbəsində mətnin informativ əsasının və variantlarının qarşılıqlı münasibətinin araşdırılmasına gətirib çıxardan məsələdir. Emik səviyyədəki mətni fonem, morfem, leksem olaraq dil vahidləri ilə analogiyada teksttema kimi ayıraraq adlandırmaq olar. Bunun qarşılığı olaraq etik səviyyədə də həmin tekst terminini saxlaya bilərik.”⁸

Göründüyü kimi, mətnin izomorf xüsusiyyəti onun nəzəri şərhində müxtəlif yanaşmaların tətbiqinə gətirib çıxarmışdır.

İntertekst. İntertekstuallıq mətnin həm ümumi, həm də xüsusi əlamətidir. Ona görə də bu məsələni araşdıran tədqiqatçılar intertekstuallığa tekstuallıq anlayışının sinonimi kimi baxırlar. Bunun bir səbəbi mətnin açıqlığı ilə bağlıdır, çünki müəllif təfəkküründə hadisələrin əlaqələndirilməsi sərbəst olur. Bu da onun fərdi, milli-mental təfəkküründə, ümumi fon biliyinin zənginliyindən asılıdır. Məsələn, ingilis dilində:

The nurse occupied herself with extravagant shopping lists; “Does everyone have to have all these things” Lucy asked, aghast at the multitude of medical and nursery supplies which began to pour into the house. “Everyone who can afford them,” said sister Kemp briskly, unconscious of irony. Roger found some comfort in generalizing. “It’s anthropologically very interesting”, he said, “all this purely ceremonial accumulation of rubbish-like turtle doves brought to the gates of a temple. Everyone according to his means sacrificing to the racial god of hygiene (E.Waugh.

---

⁸Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, s.38

p.323).

Bu bədii mətnədə İ.Vo tərəfindən işlədilən qədim yəhudi ənənəsi olan birinci uşağın doğulması münasibətilə Allahın hüzuruna iki göyərçin balasının hədiyyə edilməsinə dair “rubbish-like turtle doves” ifadəsi mətni qəbul edərkən güclü əlavə assosiasiya yaratmağa çalışmış və faktiki yeni bir mətni formalaşdırmışdır.

Azərbaycan dilində belə bir nümunəyə baxaq:

“Dəllal Kərbəlayı Cəfər gedib atı istəyir, amma Heydər bəy cavab verir ki, “söz vermişəm atı satam əmioğlum Cahangir bəyə.” – “A kişi dəli olma, Cahangir bəy sənə pul verən deyil, atı götürüb aparar, pulunu bu gün sabaha salar, axırda da deyər ki, “atanın atama arpa hesabında borcu var idi”, vəssalam. Amma bu kişi nəqd adamdı. Ata da yaxşı qiymət verir” (C.Məmmədquluzadə, s.225).

C.Məmmədquluzadə təbii ki, xalq arasına mövcud olan “atamın atana arpa borcu var” zərb-məsəlini və bu kimi milli təfəkkürdə yer tapmış digər ifadələri felyeton mətninə gətirməklə ona xüsusi yumoristik çalarlıq vermiş, onu felyetonun ümumi məzmununda əritmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Mikromətn səviyyəsi kommunikatıv dəyər kimi”** adlanır və aşağıdakı məsələlər əhatə olunur.

Cümlədən mətnə keçid. Cümlə səviyyəsində semantik ierarxiya sözlərin cümlə kontekstindəki mənasından başlayır, söz və söz birləşmələrinin müvafiq şəkildə əlaqələnməsi nəticəsində hər hansı fikrin ifadəsi ilə reallaşır. Cümlə kontekstində struktur-semantik ierarxiyanın başlanğıcında maddi-əşyavi məna daşıyan normativ vahidlər – sözlər işlənir və ierarxiyanın başlanğıc üzvləri hesab olunur. Mikromətnlər isə bir neçə cümlə əsasında informasiya verə bilər; cümlə-fikir prinsipi mətn-informasiya prinsipi ilə əvəz olunur. Deməli, mahiyyətə cümlədən böyük vahid – nitq – dil vahidi olan mikromətnlərdir. Mikromətnlər ən azı iki cümlədən təşkil olunmaqla cümlələr arasındakı fikirlər ierarxiyasına əsaslanır. Çünki hər bir cümlənin daşdığı fikir mətnin bir komponentini təşkil edir. Həmin fikirlərin məqsədyönlü şəkildə, müəyyən həcmdə əlaqələnməsi mikromətni təşkil edir və onun semantik ierarxiyasını müəyyənləşdirir. Mikromətn kontekstində struktur-semantik ierarxiyanın nəticəsi informasiyanın verilməsidir. Cümlədə fikrin verilməsində diktum və modus olduğu kimi, mikromətnədə diktuma müvafiq olaraq məzmunca faktual və məzmunca konseptual informasiya mövcuddur. Onların hər ikisi

obyektiv reallıq və subyekt münasibətlərinin ifadəçiləridir.⁹

Mikromətn semantikasını üçün çox mühüm olan bu amil – mətnin təşkili prinsipinin əsas parametrləri sırasına daxildir. Qeyd olunan analoji xüsusiyyət fikirdən informasiyaya doğru ierarxik strukturun qurulmasına məntiqi zəmin yaradır və cümlədən mətnə keçidin ilkin şərti sayılır.

Diqqəti cəlb edən odur ki, cümlə özünün daxili ierarxik strukturu ilə bir bütöv şəkildə daha böyük ierarxiyaya daxil olur. Bu ierarxik sistemdə ən kiçik vahid cümlədir. Əgər özü-özlüyündə cümlə ierarxiyası olmasa, onda mətni ierarxiyadan söhbət gedə bilməz. Mikromətnlərin semantik təşkili fikirdən informasiyaya doğru dinamikanı özündə əks etdirir. Cümlə təmsalında fikirlərin xətti inkişafı, yəni bir-biri ilə dinamik aspektdə məqsədyönlü bağlanması semantik ierarxizm prinsipinə əsaslanır. Əvvəlki sonrakını şərtləndirir və mikromətn kontekstində mətn hipertemasını formalaşdırır. Deməli, mikromətn çərçivəsində informasiya cümlə ilə səciyyələnən fikirlərin ierarxiyasından qidalanaraq mətnin struktur-semantik bütövlüyünü yaradır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olur ki, cümlə mətndən kənarda heç bir işləm məqamına malik deyil. Mətn məna bitkinliyini nümayiş etdirir. Buna görə də informasiyanın ötürülməsi və qəbul etdirilməsi vasitəsidir. Buna imkan yaradan isə cümlələrarası müxtəlif növlü daxili semantik-qrammatik münasibətlərin sistemə daxil olmasıdır ki, bu da mikromətn ierarxiyasını şərtləndirir. R.Bart qeyd edir ki, mətnin strukturu müəyyən mənada cümlənin daxili strukturunu onun hər iki koordinat oxları ilə birlikdə təkrar edir. Bir tərəfdən, eyni bir səviyyənin elementləri arasındakı substitusiya, seqmentasiya və distributiv əlaqələr, digər tərəfdən isə, bir səviyyənin vahidlərindən növbəti səviyyənin vahidlərinə doğru ierarxik keçidlər kontekstində məna kəsb edir.¹⁰ Cümlədən mikromətnə keçid ierarxiya prinsipinə əsaslanır.

Mikromətnin kommunikativ strukturu. Mətnin kommunikativ təşkilində tema-rema münasibətlərinin ierarxiyası mürəkkəb bir hadisə kimi

---

⁹ahmerod.com.book_1134_chapter_14 3...3... teksta.htm.

¹⁰Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов // Зарубежная эстетика и теории литературы 19-20 вв. Трактаты, статьи, эссе. М., 1987. с. 387

diqqəti cəlb edir. Mətnin kommunikativ aspektinə mətndə fikrin və yaxud informasiyanın paylanmasına xidmət edən aktual üzvlənmə daxildir.

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində cümlə səviyyəsində aktual üzvlənmə akad. K.M.Abdullayev tərəfindən hərtərəfli şəkildə işlənmişdir. Onun fikrincə, nitq səviyyəsində hökmün subyektivi sözlərinin teması, hökmün predikativ isə sözlərinin remasıdır.¹¹ Tema ünsiyyətdə olanların bilik bazasıdır və fikrin gələcək inkişafının əsasında durur. Rema isə məlumatın nüvəsini təşkil edir.

İstər cümlə, istərsə də mətn səviyyəsində informasiya strukturu sintaktik quruluşunierarxiyası ilə səciyyələnir. Tema-reması ierarxiyası ümumi ierarxiya prinsip əsasında formalaşır. Mətn səviyyəsində bunları şərh etmək üçün əvvəlcə cümlə səviyyəsində aktual üzvlənmənin bəzi məqamlarını nəzərdən keçirək. Məsələn:

Two days later came another letter from Arthur (E.Waugh. p.64).

İngilis dilində söz sırasına səciyyəvi olmayan bu cümlədə əslində qrammatik qayda pozulmuşdur, yəni feili xəbər mübtədadan ön plana keçmişdir. Ənənəvi qrammatik qaydaya uyğun cümlə bu cür olmalı idi:

Two days later another letter from Arthur Potts came.

Azərbaycan dilində analogi misalə baxaq:

İndi gələk Badukubə şəhərinə (C.Məmmədquluzadə, s.389)

Yuxarıdakı cümlədə də Azərbaycan dilinə səciyyəvi olan cümlənin qrammatik sıralanması, yəni adı üzvlənmə pozulmuşdur. Cümlə üzvlərinin adı üzvlənməsinə görə cümlə belə səslənməli idi:

“İndi Badukubə şəhərinə gələk”.

Hər iki halda qrammatik qaydaya uyğun arxetip cümlə üzərində məntiqi-psixoloji cəhətdən yenidən əməliyyat aparmaqla kommunikasiya prosesi üçün çox vacib olan yeni sıralanma reallaşmışdır. Nəticədə cümlə səviyyəsində fikrin nüvəsi sayılan rema formalaşmışdır. K.M.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, rema müəlliflə oxucuya bəlli olandır, ümumi bilik bazasıdır. O, nisbətdə yeni fikrin özəyi “Another letter from Arthur Potts” və “Badukubə şəhərinə” reması ilə verilir. Başqa bir misal:

Here comes the old man (E.Waugh, p.56).

---

¹¹ Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, c.96

Bu cümlədə də ənənəvi söz sırası pozulmuş və ön mövqeyə yer zərfi “here” və fel “comes” keçmiş və faktik rema rolunu oynayır. Söz sırasının bu cür dəyişməsi müəllif üçün pragmatik niyyətin gerçəkləşməsi vasitə hesab edilir. Azərbaycan dilində analoji nümunəyə baxaq:

“Budur Mənşikov yazan” (C.Məmmədquluzadə, s.247)

Bu cümlədə feli sifət tərkibi ilə ifadə olunan mübtəda (Budur Mənşikov yazan) güclü mövqedə aktuallaşmışdır. Müəlliflə oxucu arasında mövcud olan bilik bazasına nisbətdə “Budur Mənşikov yazan” rema olaraq mətndə diqqət mərkəzinə gətirilərək cümlə səviyyəsində əsas fikrin nüvəsinə çevrilmişdir.

Beləliklə, güclü və zəif mövqelərdə təzahür edən rema temaya qarşı durur və fikrin əsas həlqəsi olmaqla onunla əlaqələnir.

Bildiyimiz kimi, mürəkkəb cümlələr və mətn nitqdə aktuallaşan üzvlərin ierarxiyası şəklində formalaşır və bu ierarxiya tema-remadan ibarət olaraq dinamik xarakter daşıyır. Burada dinamizm informasiyanın verilməsi aspektində çox mühüm amil sayılır. Aktuallaşan üzvlərin ierarxiyası yuxarıda deyildiyi kimi, mürəkkəb cümlə və mətn səviyyəsində müşahidə olunur.

Cümlə kontekstində tema-remə ierarxiyası əgər cümlə üzvlərinin aktuallaşması ilə səciyyələnirsə, mətn səviyyəsində mətnin ifadə etdiyi informasiyanın özəyini təşkil edən hissədən ibarət olub. Burada aktuallaşan cümlə üzvlərinin daha mürəkkəb sistemi meydana gəlir, lakin cümlə üzvlərinin aktuallaşmasını inkar etmir, onun üzərində yenidən işlənilməklə qurulur.

Misallara müraciət edək:

The news of the approach of the procession ran ahead of it, and in their little dark offices the pearl buyers stiffened and grew alert. They got out papers so that they could be at work when Kino appeared, and they put their pearls in the desks, for it is not good to let an inferior pearl be seen beside a beauty (J.Steinbeck, p.44.).

Bu makromətn bir sıra komponentlərdən təşkil olunmuşdur, lakin maraqlı cəhət remanın bir sadə cümlə şəklində son mövqedə yerləşməsidir. Belə bir mövqe bütöv mətnə dinamizm gətirir.

Azərbaycan dilində mətnə müraciət edək:

“Bu adətin iki yaxşı nəticəsi var: biri budur ki, müsəlman evdarları müsəlmanlara evlərini kirayə verməyəndə müsəlmanlar da gedirlər özgə

millətlərin evlərində qala-qala bunlarnan küs tuturlar, yavıqlaşır, mehribanlaşır və bu da axırda millətlərin bir-biri ilə dostlaşıb, bir-biri ilə qarışmalarına səbəb olur // Məsələn evdarları evlərinə müsəlmandan savayı hər milləti qoymaqdan, həmçinin belə nəticə hasil olur (C.Məmmədquluzadə, s.274).

Səbəb-nəticə əlaqəsi əsasında qurulan bu mətnin də sonuncu komponenti rema, ondan əvvəlki hissə isə temadır.

Beləliklə, mikromətnlərin ierarxik sistemi makromətni yaradır. Belə halda tema-remə münasibətlərinin ierarxiyası, daha doğrusu, ierarxik sistemi mühüm rol oynayır. Həmin sistem əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, dinamizmə malikdir və süjet boyu inkişaf edir.

Mətnə aktual üzvlənmə. Mətnə aktual üzvlənmə onların quruluşuna müvafiq olaraq müəyyən edilir. Məlum olduğu kimi, mətnlər tərkibinə görə, sadə və mürəkkəb quruluşlu olur. Sadələr iki komponentdən – iki cümlədən ibarət olmaqla başlanğıc və son mərhələni əhatə edir; onlarda orta mərhələ iştirak etmir.

Sadə tərkibli mətnlərdə orta mərhələ olmadığından başlanğıc mərhələ mətn semantikasını baxımından ümumi yüklənməyə məruz qalır və bununla bağlı informasiya özəyi nəticə olaraq mərhələdə verilir. Deməli, sadə tərkibli mətnə tema-remə strukturu bu şəkildə alınır: T – R.

Mürəkkəb tərkibli mətnlərisə üç hissədən ibarətdir: başlanğıc, orta və sonuncu. Adətən, başlanğıc və orta hissə temanı, sonuncu isə remanı təmsil edir.

“Həlimə bu sözləri mənə danışanda anasını pisləmək istəmirdi. O, öz keçmişindən uzaqlaşdığını, saxta nəvazişli rəfiqələrinə get-gedə nifrət etdiyini isbata çalışırdı. Meşşan qızlarla durub-oturmaq onu çəkirdi. Anasının təhrikləri, öz qızı ilə tez açılışması, onun canını boğazına yığmışdı. Ancaq bunlar onu başqasının yazısını üzündən köçürən şagird vəziyyətinə salmışdı. İndi Həlimə də ifşa olunacağından qorxurdu // Qüsurlarını açıb deməklə taqsırını yumaq istəyirdi” (C.Əlibəyov. s.184).

Verilmiş mikromətnə *“Həlimə bu sözləri mənə danışanda anasını pisləmək istəmirdi”* başlanğıc mərhələyə aid cümlədir, sonuncu cümləyə qədərki hissə isə orta mərhələyə aiddir, başlanğıc mərhələdəki fikrin açılışına xidmət edir, deməli, o, başlanğıc mərhələnin məntiqi davamıdır, sonuncu cümlə isə *(Qüsurlarını açıb deməklə taqsırını yumaq istəyirdi)* yuxarıda – başlanğıc və orta mərhələdə verilən fikirlərin semantik özəyini

təşkil edir; aktual üzvlənmə cəhətdən də rema rolunu oynayır. Deməli, başlanğıc və orta mərhələ tema, sonuncu mərhələ isə rema kimi qərarlaşır.

Bu tipli mətnlərdə remanı müəyyənləşdirmək çox asandır; çünki sadalama semantik əlaqəli mətnlərdən başqa digərlərində rema mühüm informasiya parçası kimi çox asanlıqla müəyyən edilir.

Mikromətnə informasiyanın paylanması. Mətnin məzmunca formalaşması dinamizmə malikdir. Bu, elə bir hərəkət formasıdır ki, insan şüurunda aparılan əqli əməliyyatı təmsil edir və mücərrəd xüsusiyyətlərə malikdir. Bu kontekstdə dinamizm bir-birini əvəz edən hərəkətlərin ierarxiyasından ibarət olub bir hadisədən digərinə keçid obyektiv reallığın, bizi əhatə edən aləmin müəyyən parçasını ifadə edən informasiya parçası kimi formalaşır. Mürəkkəb sintaktik bütövə (MSB) bərabər olan bu informasiya parçası müəyyən komponentlərdən təşkil olunur və onları informasiya seqmentləri adlandıra bilərik. Həmin seqmentlərin informasiya parçası kimi bütövləşməsi, müəyyən hərəkət trayektoriyası kimi hər hansı intervala malik olması ierarxik xarakter daşıyır, yəni aşağıdan yuxarıya doğru sistemli əlaqələnməyə malik olub mikrodan makroya doğru inkişaf edir. Biz ierarxiyada dinamizmdən danışanda məhz bu məqamı nəzərdə tuturuq. Mətnin semantik cəhətdən ierarxiyadan danışarkən cümlələri təşkil edən anlamlar cümlələrin formalaşma modelləri, eləcə də müəyyən informasiya parçaları yaradan komponentlərin – cümlələrin asılılıqları sisteminin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdə tutulur.

Məlumdur ki, mətn çərçivəsində hər hansı cümlənin məzmunca davamı informasiyanın xətti inkişafını şərtləndirir və əvvəlinci sonuncunu şərtləndirir. Deməli, mətn semantik ierarxiyalı cümlə ilə məhdudlaşan fikirdən informasiyaya doğru onun bir parçasını yaradan sistemli əlaqələnmə ilə bağlıdır. O, məzmun bütövlüyünü yaradan şərtlərdən biridir. Əgər cümlə səviyyəsində ierarxiya dil səviyyələri ilə bağlıdırsa, mətn səviyyəsi həmin dil səviyyələrinin ierarxik sisteminin iştirakı da daxil olmaqla, anlamlardan, anlamlararası semantik əlaqələnmədən əlavə, fikirlərin, hökmlərin informativ işlənməsi ilə şərtlənir. Cümlələrin MSB kontekstində xətti düzümü nəticədir, hadisələrin inkişafının təmsilçisidir, makromətnin bir seqmentidir.

Üçüncü fəsil “**Makromətnə informativ dəyər praqmatik amil kimi**” adlanır və aşağıdakı məsələlərdən bəhs olunur.

Makromətnin mühüm parametrləri. Makromətn struktur-semantik

bütövlüyə malik informasiya daşıyıcısıdır. Onun ən kiçik vahidi quruluşca müxtəlif həcmərə malik, özündə informasiya parçasını əks etdirən mikromətnlərdir. Həcmindən asılı olaraq mətnə yanaşma tərzləri iki şəkildə qeyd olunur: 1) makromətn kulturostrizm vahidi kimi, yəni mədəniyyətin mərkəzləşməsi kimi; 2) makromətn tekstosentrik vahid kimi.¹²

Birinci halda mətnin universallığı, onun intertekstual xüsusiyyəti əsas götürülür. Bu, o deməkdir ki, makromətn yüksək mücərrədliyin vahidi kimi çıxış edir və müxtəlif həcmli mətnləri özündə birləşdirir. Bununla əlaqədar M.M.Baxtin qeyd edir ki, hər bir mətn təkcə ayrıca bir əsər deyil, ümumi mədəniyyət dinamikasının təcəssümçüsüdür.¹³

Y.M.Lotmana görə, mətn bu halda bütün mədəni kodları, fikri sistemi özündə əks etdirən transsemiotik universium kimi göstərir.¹⁴ Bu, mətnin geniş mənada dərkidir. Dar mənada mətnin qəbul olunması isə digər mətnlər üçün, digər müəlliflərə də istinad üçün açıq olan mətn nəzərdə tutulur. Makromətnlər bu kontekstdə mikromətnləri təkcə mədəniyyət çərçivəsində deyil, müəyyən müəllif modallığı, yaxud tematikaya görə birləşdirir.

Makromətnə tekstosentrik yanaşma isə mikromətnlər ierarxiyasının fikri strukturunu nəzərdə tutur. Əvvəlki yanaşmada olduğu kimi, tekstosentrik yanaşmada da makromətnin geniş və dar mənada anlamı mövcuddur. Geniş mənada, anlamda mikromətnlərin fikri qarşılıqlı əlaqəsi və məntiqi-semantik şərtləri nəzərdə tutulur. Belə yanaşma makromətnin təşkilinin daxili mexanizmini nəzərdə tutur. Məsələnin bu tərəfi kommunikasiya prosesi ilə şərtlənən mətn quruculuğu, üslubi məqamlarla sıx bağlıdır. Mikromətn qeyd olunan kontekstdə nisbi müstəqilliyə malik struktur-semantik vahid kimi informasiya daşıyıcısıdır. O, mətn praqmatikasının formalaşdırıcı vahidlərindən biridir. Mikromətn makromətnin bir seqmenti; kommunikativ bloku və əqli-kommunikativ fəaliyyət hesab edilir.

Makromətnin məzmunu ideya baxımından xüsusi praqmatik məzmunla yüklənir; makromətnə ictimai-sosial münasibətlər sistemində hər hansı

---

¹² earchiv.ru>stilisticheskij...slovar... makrotekst

¹³ Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. М.: Худ. лит-ра, 1975, с.76

¹⁴ Лотман Ю.М. Текстовые и внетекстовые структуры // Ю.М.Лотман и Тарту-московская семиотическая школа. М., 1984

dəyərlə səciyyələnir. Deməli, bədii mətn müəllif tərəfindən yaradılan situasiyanın ifadəçisinə çevrilir. Yazıçı təxəyyülü bu zaman mikro situasiyadan makroya doğru inkişaf edir, mikrostrukturdan makroya doğru inkişaf – genişlənmə mətnin həcmi şərtləndirir.

Makromətn xüsusilə ümumi struktura malikdir. Onun əsas strukturu leksik makrostruktur olub assosiativ semalar yığıdır. O, leksik elementlərin rəngarəng əlaqələrini şərtləndirir.

Oxucunun baxışları, mətnin anlaşılması müəllifin təsviri ilə üst-üstə düşməyə bilər. Oxucunun qavrayışında ardıcıl verilən informasiya, daha doğrusu, makromətnin formalaşması mikromətnlərin xətti ardıcılığı şəklində bir-biri ilə əlaqələnməsi və tamamlanması ilə reallaşır. Mətn yaradıcılığı prosesində danışmaq səmindən mətnəqədərki çoxşaxəli sahəni əhatə edən ierarxiya dilin bütün səviyyələrini fəal edir. Bu mürəkkəb mexanizm insanlararası münasibətlərin lap incəliklərini ifadə etməyə qadirdir. Çünki dildə səviyyə vahidlərinin konkret dil modelləri və onların hərəkət mexanizmi vardır. Mətn kimi izomorf vahidlər həm dil, həm də nitq xüsusiyyətləri mövcud olmaqla dilin səviyyə vahidlərinin hərəkət mexanizmi ilə əlaqəli olur və onlarla informasiyanın ötürülməsi zamanı ahənglik təşkil edir. Nəticə etibarilə bir vahid bütövü təmsil edən mətn ierarxiyanın həmin kontekstdə tamamlanması ilə səciyyələnir. Bu həm struktur, həm də semantik əlamətlərin bir-birini şərtləndirməsi kontekstində baş verir. Qarşılıqlı əlaqəlilik və asılılıq prinsipi həmin ierarxiyanın əsas prinsipi kimi fəaliyyət göstərir.

Mətn denotativ struktura malikdir. Mətnlə təsvir olunan aləmiyə referentiv əlaqəyə girir. Mətnin denotativ semantikasi mətn sintaksisində geniş işlənən termdir. Bu strukturun əsas vahidi situasiyadır. Makromətnə çoxlu sayda belə situasiyalar birləşir və onların ierarxiyası formalaşır. Qeyd olunan situasiyalar dilçilikdə propozisiya adlanır. Makromətnlər makrosituasiyaların ifadəçiləri olmaqla, makropropozisiya sayılır. Onların ifadə tərzini konkretədən müərrədə doğrudur və induktiv xarakter daşıyır. Sadə propozisiyalardan qlobala doğru inkişaf edir. Mətn üçün ümumi situasiya qlobal situasiyadır. Makromətnin təşkil olunmasında iştirak edən propozisiyalar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir: 1) O, bunun üçün mətnin ifadə etdiyi məzmunun şərtlərinə cavab verən propozisiyalar seçilir; 2) Makromətnə propozisiyaların ardıcılığı, birinin digərini əvəz etməsi mətnin təşkilinin ümumi qaydaları ilə tənzim olunur; 3)

Propozisiyaların bir-birinin ardınca düzülməsi, ierarxiyaya girməsi onların mətn kontekstində ümumiləşmə qaydalarına müvafiq olaraq baş verir.

Makrosituasiya göstəricilərinin növbələşməsini Van Deyk aşağıdakı cür müəyyənləşdirir: 1) Dil göstəricilərinin, modallığın növbələşməsi (yəni təsvir olunan aləmin dəyişməsi); 2) Zaman və dövrün, yəni temporallığın dəyişməsi; 3) Məkanın dəyişməsi; 4) Yeni iştirakçıların daxil olması; 5) Məlum iştirakçıların yenidən hadisələrə qoşulması; 6) Nöqtəyi-nəzərlərin dəyişməsi; 7) Müxtəlif predikatın birliyinin yaranması.¹⁵

Makromətdə mikromətnlər əlaqələndiyi, onların birliyinin yarandığı kimi, makromətdə situasiyaların – propozisiyaların da ierarxiyası formalaşır və onların ierarxik sistemi yaranır. Makropropozisiyalar öz aralarında əlaqələndirici vasitələrin – bağlayıcılar, ara sözlərvə zərflərin köməyi ilə bağlanır.

Mətnin praqmatik təşkili. Mətnin yaranmasında iki obraz (obraz və müəllif) iştirak etsə də, onlar bir subyektdə birləşir. Bədii mətdə onların hər birinin öz yeri vardır. Obrazların nitqi müəllifdən kənar təsir bağışlasa da, onlar bir subyektdir, lakin təmsilçi olaraq fərqli mövqelərdə qərarlaşa bilərlər. Obraz hər hansıdeyanın daşıyıcısı kimi, bəzən müəllifin özü ilə qarşı-qarşıya durur. Müəllif obrazları yaradarkən təhkiyəçinin və ya obrazın dilini müəyyənləşdirir, bədii dünyanın qurulması üçün yazıçının intellektual səviyyəsi, dil vasitələrindən istifadə bacarığı prioritet məsələ kimi xüsusi önəm daşıyır. Bu aspektdə obrazlar müəllifin mətdə şəxsləri kimi qəbul oluna bilər. Bədii şəxsiyyətin formalaşmasında mətni kompozisiyanın xüsusi rolu vardır. Çünki obrazlar aləmi, bədii şəxsiyyət mətni kompozisiyada müəyyən edilir. Onların dili istənilən dilin məhdud sayda olan qaydaları ilə tənzimlənsə də, müəllif intellektindən asılı olaraq tükənməz olan dil potensialına söykənir. Müəllif bu əsasda obrazlar aləminin təsviri ilə yanaşı, öz məqsədlərinin ifadəsi kimi kommunikativ-praqmatik dəyərləri də buraya daxil edir. Bu çalarlar mətn ierarxiyasında bir sistem yaradır. Hadisələri dəyərləndirmə məqamları mətdə müəllifin müdaxiləsi kimi özünü göstərə bilər. Mətnin praqmatik qurumu ictimai-siyasi və sosioloji mahiyyət daşıyır. Bədii əsərdə bu qaynaqlardan gələn

---

¹⁵ Dijk Team A.van. Discourse and context. A Socio cognitive Approach Cambridge: Camb.Un.Press, 2008, c. 62-63

praqmatik dəyər mətn müəllifinin simasında öz ifadəsini tapır. Bu zaman dil vasitələri, onların potensial imkanları fəaliyyət göstərir.

Subyektiv mənsubiyyətinə görə presuppozisiya aşağıdakı cür təsnif olunur: 1) müəllif presuppozisiyası; 2) oxucu presuppozisiyası; 3) obrazların presuppozisiyası.

Mətnin məna strukturu və ierarxiya. Mətnin məna strukturu mikromətnlərin məna ierarxiyasına əsaslanır. Mikromətndə denotatlar ierarxiyası fikir və vahidlərin əlaqəsini ifadə edir. Onların elementi kimi söz yox, predmet və onun əlamətləri çıxış edir.

Mətn strukturunda denotatların cəmi semantik kompleksin predmetlərarası münasibətlərini əks etdirir. Onların reallaşması mətnin törəməsinin xətti prinsipini nümayiş etdirir. Psixolinqvistikada mətnin məzmun strukturu mətn törədərkən idraki prosesləri, eləcə də nitq aktını əhatə edir. Bununla bağlı T.M.Dridze mətnin məzmununun daxili struktur planını belə izah edir: “Dil vahidləri təkcə sistem xüsusiyyətləri ilə deyil, o, həm də ierarxik, semantik, ünsiyyətin motivləşmiş vəzifələrindən irəli gələn kommunikativ münasibətlərlə reallaşır. Kommunikativ münasibətlər mətnin linqvistik təşkilini müəyyən edir.¹⁶ Qeyd etmək lazımdır ki, bədii mətnin semantik strukturu çoxsaylıdır. Fikrin tematik, ideya, ideologiya, estetik və s. qatları iləburada mətnin müxtəlif komponentləri, xüsusilə makrokontekst, mikrokontekst, mətnin xətti inkişafı və s. birləşir. Bunlara bədii mətnin anlaşılmasının əsas konturlarına daxildir. Bədii mətnin təamlığı, bütövlüyü, qapalılığı onları birləşdirən vahid müəllif obrazı ilə bağlıdır. Bu bərdə V.A.Kuxarenko yazır ki, bütün mətnin fokusu sayılan ideya-üslubi mərkəzləşmədə müəllif obrazı nitq strukturunu birləşdirir.¹⁷

Kontinuum. Mətn məzmununun formalaşmasında, vahid bir sistemə salınmasında kontinuum mühüm rol oynayır. Kontinuum mətn kateqoriyası kimi, müxtəlif zaman və məkanda baş verən hadisələri yeni bədii düşüncə ilə təqdim edir. Bu termin mətn dilçiliyində ardıcılıq anlayışını ifadə edir və hadisələrin xətti axınında zaman və məkannın bir hərəkət trayektoriyasında birləşərək əlaqəli şəkildə inkişaf edir.

---

¹⁶Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. М., 1984

¹⁷Кухаренко В.А. Интерпретация текста. Л., 1979

Kontinuum mətnədə real hadisələrin ardıcılığını pozur. O, oxucuya imkan verir ki, hadisələri dərinədən fikirləşsin. Onların səbəb-nəticə əlaqəsini müəyyənləşdirsən, bir-birindən uzaq düşmüş hadisələr arasındakı məntiqi bağlılığı tuta bilsin və bu əsasda hadisələrin fasiləsiz inkişafının sistemini bərpa edə bilsin. Misallara müraciət edək:

They sat silently all day in the darkness of the house, and they could hear the neighbors speaking of them. Through the walls of the house they could watch their neighbors raking through the ashes to find the bones. Crouching in the house of Juan Tomás they heard the shock go into their neighbors' minds at the news of the broken boat. Juan Tomás went out among the neighbours to divert their suspicions, and he gave them theories and ideas of what had happened to Kino and to Juana and to the baby. To one he said, "I think they have gone south along the coast to escape the evil that was on them". And to another, "Kino would never leave the sea. Perhaps he found another boat." And he said, "Apolonia is ill with grief". And in that day the wind rose up to beat the Gulf and tore the kelps and weeds that lined the shore, and the wind cried through the brush houses and no boat was safe on the water (J.Steinbeck, p.61).

İngilis dilindəki makromətn qayığın qəzaya uğraması ilə (the broken boat) səciyyələnin və hadisələrin inkişafı qayıqdakı insanların sağ qalıb-qalmaması üzərindədir. Maraqlı cəhət bu süjet xəttinin zaman və məkan kontinuumu çərçivəsində baş verməsidir. Müvafiq dil vasitələri buna işarə edir. Məsələn: *all day, and on that day, south. Coast, the Gulf*. Beləliklə, kontinuumu ierarxik şəkildə hissələrini birləşdirərək səbəb-nəticə və asılılıq münasibətlərini canlandırır.

Azərbaycan dilində oxşar mətn nümunəsinə baxaq:

"İliş bu kəndin göz görə soyğunçusu idi. Yavaş-yavaş hamıdan xərac almağa başlamışdı, onu görəndə baş əymədin, hər müşkülünü birinci ona gəlib danışmalıydın, partkom, profkom, milis, nə bilim, daha nə... onun yanında yalan olmuşdu. Balaca kənd idi, hamını çaşdırıb durmuşdu" (K.Abdulla, s.45).

Bu parçada İlişin fəaliyyəti əsərin sonrakı hissəsində arqumentə çevrilir və deyilir:

"...Hamıya nədənsə elə gəlirdi ki, ölüm xəbəri çıxan adam dilisə daha əvvəlki bəd əməllərini vacibdir ki, götürüb qoysun bir qırağa, deməli, Allah-taala onu daha bağışlayıb və əgər bağışlayıbsa, gərək bu adam

Allahın alicənablığı müqabilində özü də dəyişə, insan ola. Amma yenə də buna inanmayanlar – İlişin qayıtmasına inanıb onun dəyişməsinə inanmayanlar tapıldı və bu adamlar İlişin kənddən, kəndin cavan-cuvanından nəsə bir intiqam almağa gəldiyindən, bununçun da iz azdırdığından, evlərinə belə yaxın düşməməsindən, atasıyla belə günorta çağı, göz qabağında görüşməməsindən şübhələnən adamlardılar. Elə bil İliş hər birinin ürəyinə gəlib belə deyirdi: “Mənim başımı kəsiblər, məni öldürüblər, siz də durub-gəlib bu işi ayırd eləmək əvəzinə, bu hayıfı yadellilərdən çıxmaq əvəzinə bu xəbərə inanmışınız. İnanmaq bir yana, hələ bir ürəyinizdə sevinirsiniz də buna. İndi görürsünüz Siz...!” (K.Abdulla, Hekayələr, s.253).

Bu bədii mətn parçalarında İlişin kimliyi barədə verilən informasiya mətnin ondan sonrakı hissəsi – nəticə üçün səbəbdir; onlar arasındakı məsafə hekayə çərçivəsində nə qədər uzaq olsa da, hadisələrin fasiləsiz inkişafı xüsusunda kontinuum bağı ilə bağlanır; hər iki mətnin sonrakı hissələrində baş verən hadisələr üçün məntiqi bazaya çevrilir. Belə bir məntiqi bağlılıq bütöv bədii mətndə bir neçə hadisəni əvəz edə bilər. Ona görə də müəllifin təhkiyə dilində kontinuum əsərin bütövlüyünü, onda informasiyaların sistemli əlaqələnməsini, onların ierarxiyasını təmin edir. Azərbaycan dilində misalə nəzər yetirərkən İlişin kənd üçün kim olduğunu bilməsək, ikinci mətndəki informasiyanı müəllifin nəzərdə tutduğu səviyyədə dərk edə bilmərik. Digər tərəfdən, sözü gedən informasiya ikinci mətndəki hadisələrin arqumentidir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, mətndə səbəb-nəticənin məntiqi əlaqəsi mətn kontinuumunda müəyyən edilir. Mətnin belə təşkili prinsipi qəbul edən tərəfindən mətnin məzmunu ilə bağlı əsl mahiyyəti dərk etməyi asanlaşdırır, hadisələrin fasiləsiz inkişafındakı səbəb-nəticə və asılılıq münasibətlərini müəyyənləşdirə bilir. Bədii mətnlərdə kontinuum retrospeksiya, prospeksiya və introspeksiya şəklində təzahür edir.

Makromətnin təşkili. Mətnin üzvlərə bölünməsi İ.R.Qalperinin tədqiqatlarında geniş yer almışdır. O, həmin məsələlərin iki tərəfini qeyd edir: 1) praqmatik və 2) subyektiv-idraki.¹⁸

Mətnin üzvlərə bölünməsi bir lingvistik kateqoriya kimi struktur və

---

¹⁸ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, с.57

komponentlərin formal ifadəsini nəzərdə tutur. Buna görə də İ.R.Qalperin bunu bir çox şərtlərlə bağlayaraq, onların içərisində informasiyanın məzmun-faktual tərəfi və müəllif praqmatikasını xüsusi vurğulayır və mətnin üzvlərə ayrılmasının iki növünü göstərir. Birinciyə, həcmə görə praqmatikanı aid edir. Buraya mətnin hansı cildə, kitaba, hissəyə, başlığa, abzasə və mikromətnə aid olmasını, ikinciyə isə müəllifin nitqi nəqlətmə, təsvir, müəllifin mühakimələri, başqasının nitqi, dialoq, sitat və s. daxil edilir. İ.R.Qalperinin mətnin üzvlərə bölünməsi barədə təsnifatı mətn ierarxiyasının bütün parametrlərini özündə əks etdirir və aşağıdakı məsələləri əhatə edir: 1) Mətnin həcmə görə praqmatik üzvlənməsi; 2) Mətnin struktur-semantik üzvlərə bölünməsi; 3) Mətnin kontekstual-variantiv üzvlərə bölünməsi.

Mətn ierarxiyasının psixolinqvistik şərh. Mətn çoxölçülü və çoxsahəli anlayışdır; psixolinqvistik nöqtəyi-nəzərdən yaradıcılıq, nitqinin yaradıcılıq fəaliyyətidir. Onun verbal və qeyri-verbal ifadə forması vardır. Bütün bunların hamısı insanlararası, insan – təbiət, hadisələrarası və s. münasibətlərin ifadəsinə xidmət edir. Mahiyyəti etibarlı ilə qeyri-verbal nitqə aid olan mimika və ya jest öz məqamında daha emosional, daha təsirli ifadə formasına çevrilə bilir və özündən əvvəlki mikromətnə verilən informasiyanın qeyri-verbal ifadə formasına çevrilir. Fikrin ifadəsi, mətn semantikasını nöqtəyi-nəzərindən bu normal haldır. Qeyd olunan qeyri-verbal vasitələr danışanın rəğbətini, sevgisini və ya nifrətini, ikrahını və kinayəsini bütövlüğü ilə ifadə edir.¹⁹

Ona görə də dialoqda və ya mikromətn kontekstində haqqında danışılan paralingvistik vasitələri mikromətn və ya makromətn ierarxiyasının tərkib hissəsi kimi götürmək lazımdır. Məsələn, hər hansı fikir səslənəndən sonra sual dolu nəzərlə ona reaksiya heç vaxt mətndən kənarə təsəvvür oluna bilməz. Məsələn:

The doctor looked surprised. "I had not heard of it. Do you keep this pearl in a safe place? Perhaps you would like me to put it in my safe?"
Kino's eyes were hooded now, his cheeks were drawn taut. "I have it

---

¹⁹Колшанский Г. Коммуникативная функция и структура языка. М.: Наука, 1981), (Дридзе Т.М. Социально-психологические аспекты порождения и интерпретации текстов в деятельности речевого общения // Аспекты изучения текста. (Сбор. науч. трудов) М., 1981. 129-136

secure,” he said. Tomorrow I will sell it and then I will pay you”. The doctor shrugged, and his wet eyes never left Kino’s eyes. He knew the pearl would be buried in the house, and he thought Kino might look toward the place where it was buried. “It would be a shame to have it stolen before you could sell it,” the doctor said, and he saw Kino’s eyes flick involuntarily to the floor near the side post of the brush house (J. Steinbeck, p.34).

C.Steynbekin məşhur “Mirvari” əsərindəki süjet xətti Kinonun bahalı mirvari tapması və onu satıb varlanmaq istəyidir. Həkim ilə Kino arasındakı bu dialoqda sual-cavab məhz həmin mirvari üzərində qurulmuşdur. Həkimin yarı tövsiyə, yarı qorxutmaq üzərində formalaşmış sonuncu cümləsi *“It would be a shame to have it stolen before you could sell it”* və ondan sonrakı nəzərlərlə bağlı müəllifin fikirləri mikromətdən makromətnə keçidə işarə edir. Azərbaycan dilində mətn nümunəsini nəzərdən keçirək:

“Mir Bağır ağa (girib başmaqlarını çıxarır): Salam əleyküm.

Nazlı üzünü örtüb, qaçıb gedir.

Kərbəlayı Fatma xanım: Əleykəssalam. Ağa, buyur əyləş.

Mir Bağır ağa oturur. İskəndər qaçır Nazlının dalınca.

İskəndər: Ay qız, Nazlı, muştuluğumu ver! Nişanlın gəldi!

Kərbəlayı Fatma xanım (İskəndərə acıqla): Kəs səsini!

Mir Bağır ağa başını salır aşağı” (C.Məmmədquluzadə, s.396)

Azərbaycanın milli təfəkküründə “başını aşağı salma” utancaqlıq, məyusluq, sakitlik və s. anlayışların paralingvistik ifadə formalarından biridir. Qeyd olunan dialoqda bilavasitə Mir Bağır ağa da iştirak edir. Onun reaksiyası da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimidir. Deməli, o, dialoqun iştirakçısı olmaqla paralingvistik yolla söhbət tərəfdaşlarına öz münasibətini bildirir və nitqin hər hansı həlqəsi ilə birləşir, mətn ierarxiyasının elementlərindən birinə çevrilir.

İngilis dilindəki misaldan da görüldüyü kimi, mətdə bəzən paralingvistik faktorlar mikromətnin böyük bir hissəsini təşkil edə bilər.

Mətn semantikasının formalaşması bu tipli replikaların ierarxiyasından da asılıdır, ona görə ki, stimül-reaksiya prinsipi dialoqun əsas törəmə modeli kimi mövcud olur və o, ümumi mətn semantikasının ierarxik sistemdəki bir halqasını təşkil edir.

“Nəticə” hissəsində əsas nəticələr və müddəalar ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıda qeyd olunan məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Makromətnlərin təşkili prinsipləri // ADU, Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2013, №2, s.172-177
2. İngilis və Azərbaycan dillərində mətn ierarxiyası // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 5-7 may, 2015, s. 294-296
3. Mikromətnin statusu // Filologiya məsələləri. Bakı, 2015, № 4, s. 106-113
4. İngilis və Azərbaycan dillərində mətnin struktur-semantik təşkili // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2015, №2, s.42-48
5. İngilis və Azərbaycan dillərində intertekst // Bakı Slavyan universiteti, Tağıyev oxuları. Bakı 2015, №1, s. 87-92
6. Психолингвистический анализ текстовой иерархии // Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г.Короленко. Филологические науки. Полтава, выпуск 22, 2015, с.83-90

Иерархическая структура в английских и азербайджанских художественных текстах

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, говорится о теоретическом и практическом значении исследования, его цели и задачах, о методах исследования, о положениях, представленных на защиту.

Первая глава озаглавленная «Описательный характер текста» содержит анализ таких важнейших вопросов, как текстовая иерархия, структурно-семантическая организация текста, статус и интертекст микротекста и другие.

Вторая глава «Уровень микротекста как коммуникативная ценность» посвящена переходу от предложения к тексту, коммуникативной структуре микротекста, актуальному членению предложения в тексте, распределению информации в микротексте.

Третья глава под названием «Информативная ценность в микротексте как прагматический фактор» посвящена важнейшим параметрам в микротексте, смысловой структуре и иерархии, психолингвистическому анализу организации микротекста и текстовой иерархии.

В заключении даются выводы, полученные из проведенной научно-исследовательской работы по теме диссертации.

**Hierarchical structure of texts in Azerbaijani and
English works of fiction**

SUMMARY

The thesis consists of introduction, three chapters, conclusion and reference.

The introduction of the thesis deals with the subject matter of the thesis, theoretical and practical significance of the carried out research work, its objectives, and tasks, method of investigation, and some problems of text linguistics.

In the first chapter entitled “The marked character of the text” the theoretical problems such as the hierarchical structure of the text, structural-semantic organization of the text and important theoretical issues as intertext, status of microtext are analyzed.

The second chapter “Microtext level as a communicative value” explores the issues, linked with transition from sentence to text, communicative structure of microtext, actual division of the sentence in the text and distribution of information in microtexts. Scientific comments relating to important theoretical problems of microtext made in this chapter.

In the third chapter entitled “Informative value as a pragmatic factor in microtext”. In this chapter important parameters of macrotext, the semantic structure and hierarchy of the text, continuum, the organization of macrotexts, and theoretical problems such as psycholinguistic analysis of text hierarchy are carried out.

The basic results yielded in the research are generalized in the conclusion of the thesis.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

МУСТАФАЕВА ГЮНЕЛЬ ТОФИГ ГЫЗЫ

**Иерархическая структура в английских и азербайджанских
художественных текстах**

**5714.01 – Сравнительно-историческое и
сравнительно-типологическое языкознание**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2016

